

Norbert Peeters

Wildernis-verniss

Een filosoof in het Vondelpark

Noordboek Natuur

© 2021 Norbert Peeters | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Barbara Jonkers
Tekstredactie door: Alexander Reeuwijk,
Andries de Haan en Wim Voortman
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 747 0

NUR 390 | 940

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. Romantische rokade	15
3. Tuinkunst	33
4. Het park als panacee en paradox	55
5. Rousseaus Elysium	76
6. Wildernis-vernissen	98
7. Epiloog	118
Noten	124
Geraadpleegde literatuur	133
Verantwoording afbeeldingen	143

1

Inleiding

Tegenover het toegangshek van de Schapenweide in het Vondelpark ligt een omgevallen, witte dubbelbloemige paardenkastanje. Jaren terug is de boom door een storm geveld. De aanblik van de ontwortelde boom tussen het overige parkgroen herinnert aan de eerste strofe uit het gedicht *Aan een boom in het Vondelpark* (1954) van M. Vasalis: 'Er is een boom geveld met lange groene lokken.' Met het verschil dat deze kastanjeboom noch is omgekapt, noch door een kar is weggetrokken als 'Hector aan de zegewagen'. Wel is de boom evenals de jonge Trojaanse held in de bloei van zijn leven gevallen. De reden voor zijn vroege val is het moerassige veenpakket waarop het Vondelpark rust. Dankzij deze veenbodem groeide de kastanjeboom als het ware als een reus op lemen voeten. Maar de val is de boom niet fataal geworden, wat een vreemd spektakel oplevert. Hoewel de gigant levensmoe lijkt te rusten op een zware zijtak, heeft hij zijn groene lokken behouden. Het loof van de imposante bladerkroon wijst weer fier omhoog, terwijl de resterende wortels vocht en voedingsstoffen opnemen. De eenzijdig gladde stam getuigt ervan dat de hellende kastanjeboom tegenwoordig

De omgevallen kastanjeboom

dienstdoet als klimrek. Ondanks de getoonde veerkracht heeft het parkbeheer inmiddels maatregelen genomen om vergelijkbare valpartijen in de toekomst te voorkomen.

Het Vondelpark is naast publiek groen ook een bijzonder arboretum met meer dan honderd monumentale bomen. Maar in het verleden bleek niet elke aangeplante boomsoort even geschikt om hier te gedijen. Vele bomen gingen de gekantelde kastanjeboom voor. Om te garanderen dat het park een boomrijk beeld biedt aan de parkbezoeker is er een voorzorgsmaatregel getroffen. Elke nieuwe parkboom wordt met

zijn wortelkluit op een ingegraven houten vlonder geplaatst, die op zijn beurt rust op houten palen. De heiconstructie verheft de jonge boom boven het grondwaterpeil en dient verzakking op latere leeftijd te voorkomen. Dergelijke restauratieve handelingen verraden dat je hier te maken hebt met een kunstwerk. Hiermee bedoel ik een park dat in esthetische zin bepaalde stijlvoorschriften volgt en daarmee een bepaald natuurideaal vertolkt. Als nabootsing van een pittoresk en waterrijk landschapstafereel staat het Vondelpark in de traditie van de Engelse tuinstijl. Dit creëert een paradoxale toestand voor het parkbeheer. Om de schijn te wekken van een natuurtafereel moet er achter de coulissen een strijd worden geleverd tegen de natuur. Of liever een gevecht tegen de wildheid van de moerasnatuur waarop het park rust. En dat is niet het enige wildernisgevaar in het park. Denk ook aan onkruid, vandalisme, afval en protesten waartegen de gemeente en het parkbeheer optreden. Doordat ik al deze invloeden schaar onder het woord 'wildernis' zou je mij kunnen betichten van een categoriefout. Normaliter zou je de invloed van het moeras en de onkruidvegetatie namelijk scheiden van de destructieve invloed van de mens.

Van oudsher verschijnen stad en wildernis als elkaars tegenpolen. Ze belichamen de twee uitersten in de zogeheten 'cultuur-natuurdichotomie'. Deze dichotomie speelt een dominante rol in het Nederlandse natuurdenken. Neem bijvoorbeeld de algemeen aanvaarde stelling dat nergens in Nederland nog 'echte' (lees: wilde) natuur is. Vrijwel elke vierkante meter vertoont immers de sporen van menselijke inmenging uit heden of verleden. Daarbij wordt de mate van inmenging als bepalend beschouwd voor de verschillende gradaties van 'natuurlijkheid' of

‘wildheid’ in Nederland. Als vanzelfsprekend verschijnt de stedelijke omgeving daarbij als het minst natuurlijk; gevolgd door gebieden waar de mens wel de overhand heeft, maar er toch sprake is van natuur (het cultuurlandschap); daarna de zogeheten westhoffiaanse half-natuur waar de invloeden van mens en natuur gelijk opgaan; gevolgd door gebieden waar de natuur de overhand heeft; en tot slot volledige wildernis.¹ Ook ikzelf trok tot voor kort de dichotomie niet in twijfel. Hoewel mijn studie naar het darwinisme mij alert had gemaakt op enkele valkuilen van de tweedeling tussen cultuur en natuur, bleef ik wildernis beschouwen als het tegendeel van de stad.

Zonder clichématig te willen klinken, groeide ik zoals vele stadsjongens van mijn generatie op met een zeker wildernisverlangen. Als twintiger bracht dit verlangen mijn vrienden en mij naar de meren van Zweden en later de fjorden van Noorwegen. We deelden de wens om het moderne stadsbestaan kortstondig te ontvluchten, op zoek naar ongerepte natuur. Maar hoever we ook kanoden in het merendistrict bij de Zweedse stad Jönköping of door de fjorden bij het Noorse dorp Flâm voeren, het kwam nooit tot een ontmoeting met de wildernis. Hoewel we vrij kampeerden op rotsige eilanden en op fjordhellingen naast torenhoge watervallen, bleef het landschap overal sporen van menselijke invloed vertonen. Ook ons voornemen om te leven van het land lieten we na aankomst al snel varen. Mede dankzij onze onkunde bleek voedsel verzamelen bijzonder tijdrovend, bovendien was de oogst marginaal. Beide keren leefden we grotendeels uit onze rugtassen tot we opnieuw een tocht moesten wagen naar de lokale supermarkt. Het wildste wat we ondernamen was het vangen en verschalken van een verdwaalde geit. Pas jaren later be-

greep ik waarom mijn wildernisverlangen onvervuld bleef. Zolang ik de wildernisnatuur opvatte als negatie van menselijke inmenging bleef zij onvindbaar. Deze enge opvatting van wildernis leidde tot een blikvernaauwing die mij blind maakte voor de reikwijdte in de betekenis van dit woord.

Tijdens het bestuderen van het werk van de Amerikaanse filosoof Henry David Thoreau maakte ik voor het eerst kennis met een bredere opvatting van het wildernisbegrip. Hij bleek het begrip niet alleen te reserveren voor de ongerepte natuur ver buiten de beschaafde wereld, maar toont de lezer ook hoe de wildernis zich overal roert. Een passende illustratie is terug te vinden in een aantekening uit een onvoltooid boekproject over zaaddispersie. Hierin vertelt Thoreau over een jonge pekten die is ontsproten op een zanderig spoorwegtalud, zo'n driehonderd meter van het meest nabijgelegen volwassen exemplaar. Ook in de tuinen en langs de wegen van zijn woonplaats Concord vindt hij geregeld dennenzaailingen. Hij besluit zijn mijmering met de volgende zin: 'Deze boom zou zich spoedig in al onze tuinen uitzaaien als deze werden verwaarloosd.' Alleen de mens met zijn ploegen, spaden en zeisen staat de opmars van deze dennenboom in de weg. Thoreau ontwaart zelfs wildernistendensen bij planten en dieren die het product zijn van kunstmatige selectie. Hij schrijft bijvoorbeeld een lofzang, getiteld *Wild Apples* (1862), op de verwilderde appelbomen die zijn ontsnapt uit de boomgaarden van fruittelers. Ook is hij een keer getuige van een ontsnappingspoging van een koe uit de weide van zijn buurman. In de makke grazer die losbreekt uit het weiland en door de rivier waadt, herkent Thoreau de wilde bizon die de Mississippi oversteekt. Ondanks de domesticatie heeft het huisdier niet al haar wilde haren verloren: 'On-

der de dikke huid van runderen en paarden blijven de kiemen van hun instinct oneindig lang behouden.' Hetzelfde ziet hij bij de mens. Hoewel het beschavingsoffensief ons aan eenzelfde leidsel bindt als de koe, vertonen ook wij nog wilde instincten. Thoreau typeert wildheid als het onberekenbare, onvoorspelbare, oncontroleerbare. Kortom, alles wat ingaat tegen of ontsnapt aan de beheersingstendens van de mens.

Helaas vindt Thoreaus bredere lezing van wildernis nauwelijks weerklank in het hedendaagse natuurdenken. Daar heerst nog steeds het ideaal van een wildernisnatuur gevrijwaard van elke menselijke invloed. Deze benepen opvatting van 'natuur' leidt volgens de Amerikaanse auteur Emma Marris tot een dubbel verlies. Allereerst heb je het natuurverlies waar we allen bekend mee zijn, verlies in de zin van vernietiging: waar een boom stond, staat nu een huis; waar een beek stroomde, liggen nu een pijpleiding en een parkeerplaats; en sommige dieren en planten bestaan enkel nog als collectiestuk in natuurhistorische musea. Maar er is volgens Marris ook nog een andere vorm van natuur- of wildernisverlies. In haar boek *Rambunctious Garden* (2011) schrijft ze:

'Onze fout is dat we denken dat de natuur iets 'daarbuiten' is, ver weg. We kijken ernaar op tv, we lezen erover in glossy magazines. We stellen ons een plek voor, ergens ver weg, wild en vrij, een plek zonder mensen en zonder wegen en zonder hekken en zonder elektriciteitskabels, onaangetast door de grote, groezelige handen van de mensheid, onveranderlijk, behalve door seizoenverandering. Deze droom van ongerepte wildernis achtervolgt ons. Hij verblindt ons.'

Toch is het precies deze enge opvatting van wildernis die hoogtij viert in het hedendaagse natuurdenken. Of het nu gaat om natuurbeschermingsorganisaties, natuurdocumentaires of natuurboeken en -artikelen: overal wordt wildernis gelijkgesteld aan ongerepte natuur en wordt elke vorm van menselijke inmenging gezien als degradatie van de natuur. De cultuur-natuurdichotomie bereikt zelfs een nieuw hoogtepunt met de opkomst van een nieuwe trend in natuurontwikkeling: ‘rewilding’, of ‘herwildering’, bij gebrek aan een beter Nederlands woord.

In de kern is dit essay een polemisch geschrift waarbij ik de strijd aanbind met de herwilderingstrend in het Nederlandse natuurbeheer. Mijn uiteenzettingen over stads- en parkgeschiedenis, wilderniswaardering, tuinfilosofie en natuuressthetiek fungeren als breedvoerig openingspleidooi van een fictieve rechtszaak. Daarbij plaats ik de hedendaagse herwilderaars in de beklagdenbank met de aanklacht van identiteitsfraude. Omdat een essay geen ruimte biedt voor een grootschalig gerechtelijk onderzoek, zal het blijven bij de volgende verdachtmaking: jullie zeggen natuurbeheerder te zijn, maar zonder het zelf door te hebben gaan jullie te werk als tuinkunstenaar. Wat jullie opleveren en beheren zijn geen wildernisgebieden, maar tuinkunstwerken aangelegd volgens een natuurideaal dat zijn oorsprong vindt in de Romantiek. Jullie opvatting van wildernis is geworden tot een onbetwistbare veronderstelling. Dankzij dit ideologische denken blijken jullie zogenaamde ongerepte en ruige natuurgebieden bedekt onder een dun laagje wildernis-vernis.

Romantische rokade

Onderwoud

Op Amstelredam (1647)

Aan d'Aemstel en aan 't Y, daar doet sich heerlijk open
 Sy die, als keyzerin, de kroon draeght van Europe:
 Amstelredam, die 't hoofd verheft aen 's hemels as²,
 En schiet, op Plutoos borst, haar wortels door 't moerasch.
 Wat watren worden niet beschaduwd van haar zeilen?
 Op welke marckten gaat zy niet haar waren veilen?
 Wat volcken zietse niet beschijnen van de maan;
 Zy, die zelf wetten stelt den ganschen oceaen?
 Zy breit haar vleugels uit, door aanwas veler zielen,
 En sleept de werelt in, met overladen kielen.
 Welvaren blijft haar erf, soo lang de priesterschap
 Den raadt niet overheert, en blindhockt met de kap.

– Joost van den Vondel

Amsterdam verbindt hemel en hel. Dat blijkt uit de tegenstelling tussen ‘hemels as’ en ‘Plutoos borst’ in de derde en vierde strofe van het bovenstaande gedicht waarin de vaderlandse dichter en toneelschrijver Joost van den Vondel zijn thuisstad bezingt. Haar torens, spitsen en molenwieken verheffen zich tot hoog in de hemel. Maar de stad strekt zich volgens Vondel ook uit in tegengestelde richting. Ondergronds schiet zij zo diep wortel dat haar vezels door het moeras heendringen om zich vast te klinken in de borst van Pluto, de god van het schimmenrijk. Later wijdt Vondel nog een kort gedicht aan deze keerzijde van Amsterdam, ditmaal zonder mythische omhaal: ‘Keer om de stad: z’ is bosch van onder, en gebouwd; Op boomen, onlangs nog gehaald in ’t Noordsche woud.’³ Nu wordt duidelijk dat Vondel met de eerdergenoemde ‘wortels’ verwijst naar het onderaardse palenwoud waarop de stad rust. Evenals zijn Italiaanse evenknie is dit noordelijk Venetië, met zijn kenmerkende grachten en bruggen, opgericht op houten palen. De bouw van het stadhuis (het huidige Paleis op de Dam) begon bijvoorbeeld met het inheien van maar liefst 13.659 palen van elk twintig meter lang om het stenen gevaarte te stutten. En ook de rest van de oude binnenstad rust grotendeels op in het moeras gedreven palen.

Het poëtisch beschreven januskarakter van Amsterdam in Vondels gedichten wordt door zijn tijdsgenoot Casparus Barlaeus uitgewerkt in prozavorm. In zijn *Oratien en Blyde inkomst van Maria de Medicis* (1689) doet deze predikant verslag van het staatsbezoek van de Franse vorstin aan Amsterdam. Zij blijkt zo overdonderd door de schoonheid van de imposante gebouwen dat de wereldwonderen uit de oudheid in haar aching dalen. Maar de ‘schoonheid, cierlijkheid, en majesteit’

van de stad heeft een keerzijde. Evenals Vondel wijst ook Barlaeus op het dubbelzinnige stadskarakter. Van boven bezien oogt de stad 'droog en net', maar van onder is zij 'moerassig en nat'. De enige reden dat haar gebouwen niet wegzinken in het 'week en zakkende' veenmoeras is het menselijk ingrijpen. Evenals Vondel beschrijft Barlaeus hoe de mens de stad uit de diepte optrok op masten uit de 'Noordsche bosschagien', waardoor de opponerende werelden van stad en moeraswildernis nu beide 'vast, styf, en onbeweeglyk' staan.

Waterwolf

Tot een millennium geleden lag op de plek waar nu Amsterdam ligt een uitgestrekt veenmoeras: het resultaat van een eeuwenlange confrontatie tussen twee natuurmachten. Om te beginnen het wassende water dat het Amstelland telkens blank zette. De tweede macht was de vegetatie. Zij streed terug door drooggevallen delen telkens te bedekken met een nieuw plantenkleed. Dankzij de voortdurende botsing tussen deze twee machten ontstonden na verloop van tijd moerasgebieden die geleidelijk aan verveenden. Op sommige plekken bereikten deze veenpakketten zulke hoogtes dat er dankzij de afvloei van regenwater een vlechtwerk aan stromen ontstond, die uitliepen in een veenrivier. Laat Amsterdam nu net liggen aan de monding van zo'n veenrivier, de Amstel. Op de plek waar deze rivier uitmondt in het onstuimige water van het IJ (destijds nog een zeearm van de Zuiderzee), is ongeveer negen eeuwen terug een derde macht ten tonele verschenen: de mens.

Amsterdam dankt zijn naam aan de eerste geslaagde bedwinging van het IJ-water.⁴ Omstreeks het midden van de der-

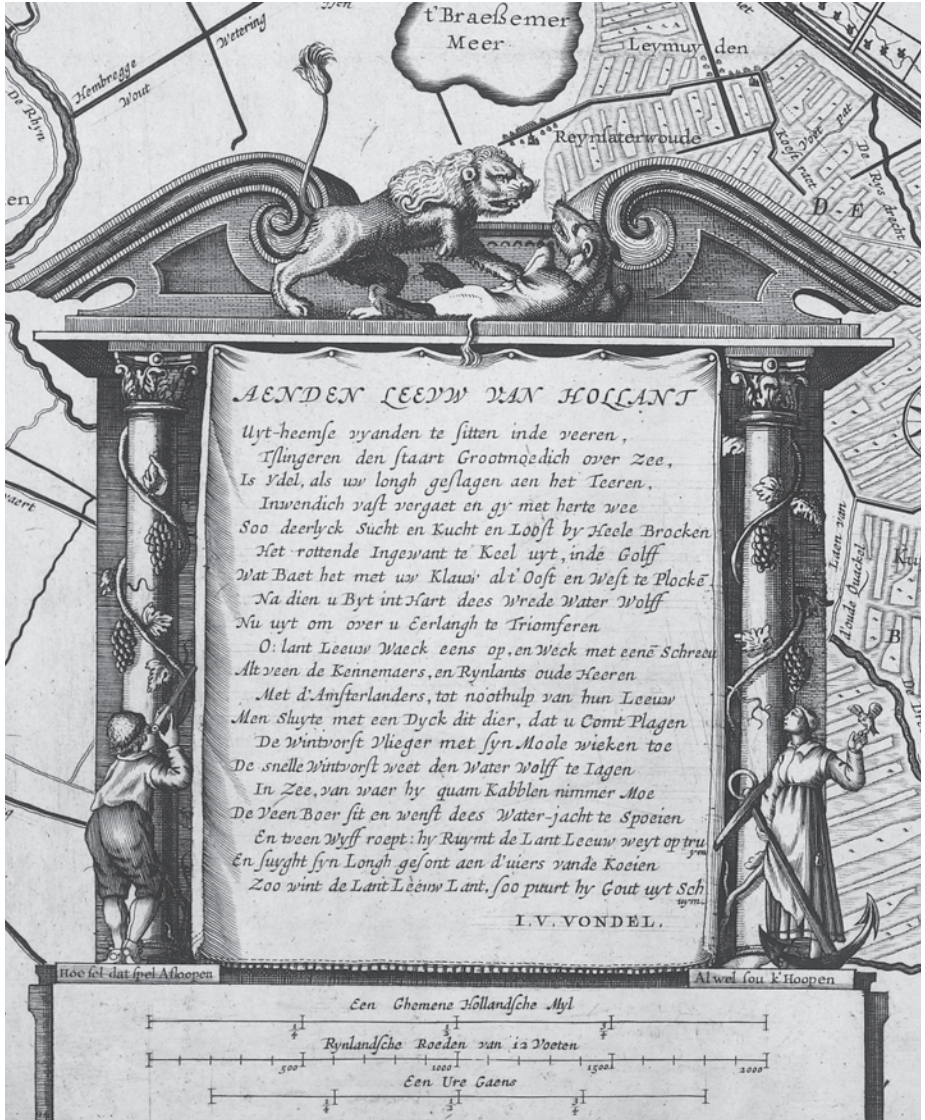
tiende eeuw gaf de heer van Amstelland, Gijsbrecht III, opdracht om een dam te leggen aan de Amstelmond. Dit waterwerk diende te voorkomen dat bij storm en ontij water uit het IJ in de riviermond liep. Deze zogenoemde Middeldam lag op de plaats waar tegenwoordig het Rokin ligt. Het waterwerk was voorzien van sluizen die bij laagwater konden worden geopend en bij hoogwater gesloten. En het bleef niet bij deze ingreep. Ook de rest van het stroomgebied en het omliggende Amstelland raakten steeds verder bedijkt om het water te betomen. De Amsterdammer keert zich niet alleen tegen het water, maar weet zijn vijand ook ten nutte te maken. Als in 1275 de graaf van Holland, Floris V, aan Amsterdam het privilege schenkt van tolvrije vaart door zijn graafschap, neemt de handel een vlucht. Kort daarna krijgt het zijn stadsrechten en begint het zich uit te breiden aan de oostelijke oever (Oude Zijds) en westelijke oever (Nieuwe Zijds) van de Amstel. In de daaropvolgende eeuwen groeit de stad uit tot een handelsmetropool die kan wedijveren met Antwerpen en de Duitse havensteden Lübeck en Hamburg. Amsterdam en zijn achterland veranderen van een ruig veenmoeras in een overzichtelijk rasterwerk van langgerekte veenweidekavels en kavelsloten.

Maar het woelende water wreekt zich. In de dertiende eeuw telt het gebied tussen Amsterdam en Leiden drie grote veenmeren, te weten het Spieringmeer, het Oude Haarlemmeer en het Leidsemeer. Door turfwinning voor brandstof en door oeverafslag vanwege ontbrekende of povere bedijking blijven de meren in de daaropvolgende eeuwen in omvang groeien. Tijdens stormvloed en vallen er zelfs hele dorpen ten prooi aan het water. Tegen het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw kavelen de landbruggen die de

meren van elkaar scheiden steeds verder af, tot er in 1508 enkel nog sprake is van één groot meer: het 'Grote Haarlemmermeer'.⁵ Het alsmaar groeiende meer was een doorn in het oog van waterbouwkundige Jan Adriaanszoon Leeghwater. Hij schreef een vurig pleidooi voor de drooglegging van het Haarlemmermeer in het gelijknamige *Haarlemmer-Meer-Boeck* (1641). Eerder had hij met bedijking en droogmaking van onder andere de Beemster, Purmer en Schermer naam gemaakt als meesterdompteur van de Hollandse veenmeren. Ditmaal is hij voornemens de steden Leiden, Haarlem en Amsterdam te behoeden voor een watergraf.

Als poging om Leeghwaters pleidooi poëtische kracht bij te zetten, schrijft Vondel een gedicht waarin hij waarschuwt voor het Haarlemmermeerwater. Leeghwater bedankt hem per ommegaande: 'Fraai gezegd, en mooi gedicht.' Maar hij voegt er terneergeslagen aan toe dat zijn woorden weinig zullen uithalen: 'Maar wat baat schrijven en dichten, als er de heeren niet naar doen.' Wel laat hij speciaal een tekenaar komen om de dichtregels aan te brengen op de landkaart met het bedijkingsplan. Linksonder op de kaart zie je een cartouche geflankeerd door twee zuilen, met daarop een kroonlijst met een worsteling tussen een leeuw en een wolf. Een boerenjongen aan de voet van de linkerzuil beziet het tweegevecht door zijn verrekijker en vraagt: 'Hoe sel dat spel afloopen?'

In de openingsregels van zijn gedicht bezingt Vondel de Nederlandse heerschappij over het water. De Hollandse leeuw jaagt 'uyt-heemse vyanden' op, slingert zijn staart 'grootmoedich over zee' en met zijn klauwen plundert hij 'Oost en West'. Maar alle successen dreigen teniet te worden gedaan omdat de

Detail van kaart met een ontwerp voor de bedijking van het Haarlemmermeer, getekend door Willem van der Laegh (1641)

‘lant leeuw’ lijdt aan een longaandoening. Om Vondel hier te kunnen volgen, moet je beseffen dat het heraldische dier hier niet alleen symbool staat voor Holland in staatkundige zin, maar ook in topografische zin. Als je met enige poëtische vrijheid het gewest voorstelt als leeuw liggen de longen ongeveer ter hoogte van het Haarlemmermeer. Vondel beschrijft de gevolgen van deze longaandoening: ‘Soo deerlyck sucht en kucht en loost hy heele brocken; Het rottende ingewant te keel uyt, inde golff.’ Zoals tering de longen verteert, zo teert het land steeds verder af door de vernietigende invloed van het meerwater. Kortom, Vondel vreest dat het land zich blindstaart op zijn zeemacht en in al zijn hoogmoed vergeet dat het nog altijd in een binnenlands gevecht is verwickeld met het water. De ware dreiging voor Holland is het Haarlemmermeer, door Vondel de ‘wrede water wolff’ genoemd. Nu stikt het in Nederland van dergelijk wolveengebroad, maar geen waterwolf blijkt zo gevaarlijk als het Haarlemmermeer. Telkens als er een storm opsteekt, opent het monster zijn muil om al watertandend flarden land af te scheuren. De tandenrijke waterwolf tast niet alleen de longen aan, maar ook het leeuwenhart, Amsterdam. Vondel hoopt daarom dat Leeghwaters woorden weerklank vinden. Maar het meer is een maat te groot. Het droogmalen blijkt een té dure, té tijdrovende en té omvangrijke onderneming, en vindt zodoende te weinig steun bij de stadsbesturen en de Staten-Generaal. Pas twee eeuwen later, in 1836, als westerstormen het water meermaals opdrijven tot aan de stadspoorten van Amsterdam en Leiden, besluit men de waterwolf te temmen.⁶